

ממצאים מחנויות בית שאן הביזנטית ותרומתם להבנת תולדות העיר והחיים בה

צפחות קטנות (אמפולות)
לשמן או מים קדושים
שנמצאו באחת החנויות.

יורם צפרי

של העיר אלא גם קטע מן הדרך הבין-לאומית המוליכה מקיסריה אל הפרובינקיה ערביה (כיום בתחומי ירדן וסוריה). הדרך חוצה את הירדן וממשיכה דרך פלה, ג'רש ועמאן עד אילה, כיום עקבה שלחוף הים האדום. הגישה אל החנויות הייתה דרך סטיו שנבנה בתקופה הרומית בצדו הצפוני-המזרחי של הרחוב (המצוי למרגלות התל). החנויות שימשו בתפקידן מאז המאה השנייה, ונעשו בהן התיקונים והשיפוצים שחייבו פגעי הזמן ופגעי הטבע. בשנת 540 או מעט מאוחר יותר נשרפו החנויות ועמן כל הסביבה הקרובה. סיבת השרפה אינה ידועה.

הממצאים בחנויות רבים: כלי חרס, כלי אבן, כלי זכוכית ומתכת, שהיו מעורבים באפר ובשרידי עץ מפוחמים. כפי הנראה הוצבו הכלים על מדפים או על ארונות בחדרים ונפלו לארץ בעת השרפה. כאשר חפרנו מצאנו כי רצפת הסטיו – המדרכה המקורה לצד הרחוב שממנה הייתה גישה לחנויות – נחפרה והונמכה בתקופה שלאחר השרפה. את המפלס המקורי של הסטיו, שממנו הגיעו אל פתחי החנויות, אפשר לזהות לפי גובה האדנים של עמודיו מן התקופה הרומית.

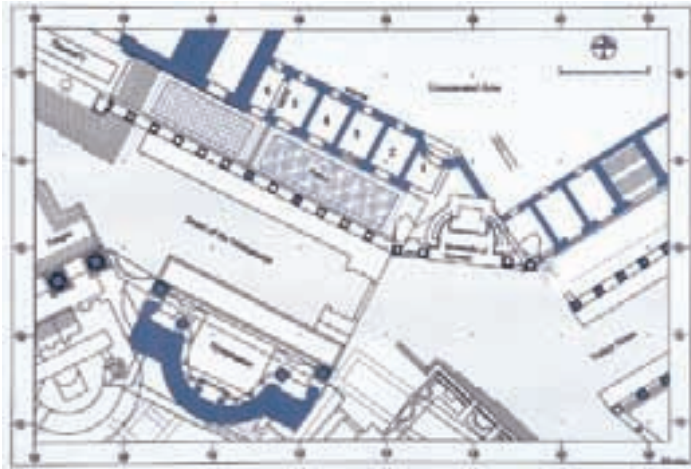
בין כלי החרס שנמצאו בחנויות היו גם כלים שיובאו מצפון אפריקה, נרות שמן, כלים אנתרופומורפיים (עשויים בדמות פני אדם) וכלי מתכת ובהם חרב מברזל. חשיבות רבה יש ליכולתנו לתארך את השרפה בוודאות למחצית הראשונה של המאה השישית. כך אפשר ללמוד על זמן הייצור והשימוש של טיפוסים

אדון בשש חנויות, כ-5 מטרים אורכן וכ-3.5 מטרים רוחבן, והן מסודרות בשורה לצד אחד מרחובותיה הראשיים של העיר. חנויות אלו נבנו בתקופה הרומית, כנראה במאה השנייה לספירה, התקופה שבה נקבעה תכנית העיר בית שאן-סקיתופוליס ועוצב המבנה העירוני שלה. כאן אדון בעיקר בתולדותיהן של החנויות האלה בתקופה הביזנטית, במאה החמישית ובמחצית הראשונה של המאה השישית.

בחרתי בנושא זה כיוון שהוא מייצג את שיטת העבודה המקובלת כיום בארכאולוגיה, בייחוד כאשר עוסקים בחפירות רחבות היקף. השטח הנדון מצוי במרכז העיר בית שאן (היא סקיתופוליס הרומית-ביזנטית) למרגלות התל שהצטברו בו שרידי היישוב מאז ראשיתו בסוף האלף החמישי לפני הספירה והתגלו בו שרידים חשובים מתקופת המקרא. בתקופה הביזנטית המוקדמת הגיעה העיר לשיא התפתחותה בשטח ובמספר התושבים. השטח שבתוך חומתיה הוא כ-1500 דונם, אבל היו סביבה פרוורים שנבנו מחוץ לחומות. מספר תושביה המשוער – בין שלושים לארבעים אלף – גדול מאוד במושגים של הימים ההם ומעיד על חשיבותה של העיר. בנוסף על נתוני הטבע שהתבררה בהם בית שאן – שפע מים, שפע אדמה חקלאית סביב ומקומה בצומת דרכים חשוב – שימשה העיר גם בירת הפרובינקיה של פלסטינה השנייה (Palaestina Secunda) מאז הקמתה של פרובינקיה זו בשנת 400 בערך.

החנויות נמצאו למרגלות התל, האקרופוליס של העיר, וסמוך לציר התחבורה העולה אליו. מקומן היה מול הנימפיאון, בניין המזרקה המפוארת שבמרכז העיר. לצד הרחוב נבנו גם מבנים מפוארים אחרים ובהם אחד ממקדשי העיר, ועל שמם כונה הרחוב בפינו בשם 'רחוב המונומנטים'. רחוב זה היה לא רק אחד מרחובותיה הראשיים

הרצאה באספה הכללית של האקדמיה בחנוכה תשס"ב לרגל הצטרפותו של פרופ' יורם צפרי לאקדמיה. ההרצאה מבוססת על מאמר נרחב שחיברו אנשי צוות החפירות לספר היובל לכבוד פרופ' גדעון פרסטר, המנהל השותף של החפירות. המחברים: שושנה אגדי, בני ארובס, מנחם ארזי, שולמית חדד, אליאס ח'מיס, יורם צפרי. גברילה ביכוכסקי הוסיפה נספח נומיסמטי; יובל גורן הוסיף נספח פטרוגרפי.

החנויות לצד 'רחוב המונומנטים' הנפתחות אל הסטיו הרומי. מעברו האחר של הרחוב המזרקה הציבורית - הנימפיואון.

השרפה שאנו מדברים עליה החריבה שטח נרחב הרבה יותר, אלא שבכל המקומות האחרים שבו התושבים לאחר זמן קצר והתיישבו מחדש, ועל כן מבחינת הארכאולוג השכבות האלה אינן "נקיות" ויש חשש כי חומר או שרידים מתקופה מאוחרת יותר, ביחוד חפצים קטנים כגון מטבעות, חדרו אל השכבה המוקדמת. ואכן מתוך שש החנויות שחפרנו כאן אנו פוסלים שלוש, מפני שהייתה בהן פעילות בנייה מאוחרת כלשהי בתקופה הביזנטית.

בסיס הדין הכרונולוגי שלנו הוא ממצא המטבעות. 581 מטבעות נמצאו בחדרים שנחפרו. בגלל השרפה רק 143 מהם זוהו זיהוי מדויק, אבל רבים מן המטבעות האחרים ניתנים לזיהוי כללי על פי צורתם וגודלם כמטבעות של המאה החמישית או ראשית המאה השישית לספירה. רוב המטבעות זעירים, "נומיות" או "מינימות" שהיו בשימוש במאה הרביעית והחמישית לספירה ובראשית המאה השישית. המטבעות הקובעים את תאריך ההרס בשרפה הם המטבעות המאוחרים ביותר שנמצאו בשכבת האפר. אלה היו מטבעות מקרתגו, מימי הקיסר יוסיטיאנוס, שנטבעו בין השנים 534-539. אנו משערים כי ההרס חל זמן לא רב לאחר שהגיעו המטבעות המאוחרים למקום, ולפיכך משערים שתאריך השרפה הוא שנת 540 או מעט אחריה.

מפורסמת וידועה תפוצתם הנרחבת של כלי חרס מעודנים ואיכותיים מצפון אפריקה באתרים בארץ ובעולם. תפוצת מטבעות צפון אפריקניים במחזור המטבעות הארץ-ישראלי בכמויות ניכרות היא בבחינת חידוש, ויש בה כדי להעיד על השגרה בקשרי הסחר בין הארץ לצפון אפריקה.

של כלי חרס ושל ממצאים אחרים שהתגלו בחנויות. ידע זה מאפשר גם לתארך מבנים במקומות אחרים שהתגלו בהם כלים דומים ואשר אין להם תיארוך אחר חוץ מממצא כלי החרס. כידוע, שיטה זו היא העומדת בבסיס החפירה הסטרטיגרפית והארכאולוגיה ההשוואתית, היינו הפרדת שכבות היישוב באתר הנחפר, תיארוך, והשוואת הממצאים בין האתרים כדי להגיע לתיארוך נכון ולהעבירו מאתר אחד למשנהו. התנאי לקיומו של מחקר השוואתי זה הוא האפשרות להוכיח כי השכבה חתומה, כלומר לא הופרעה ולא חדרו אליה שברי חרס או מטבעות בתקופה מאוחרת. מצב "נקי" מעין זה מצוי הרבה באתרים שהתקיימו תקופה אחת בלבד או בשטחים שניטשו לתקופה ממושכת. בעיר בית שאן התקיימו המבנים שנים רבות, אך חלו שינויים ותיקונים ותושבים של תקופה אחת חדרו לא אחת אל תוך שכבת היישוב הקודמת כשביקשו אבני בניין נטושות או כאשר הניחו יסודות לבנייניהם או חפרו בורות אשפה ליד בתיהם.

תצלום אוויר של מרכז בית שאן הרומית-ביזנטית.

בחרנו ליחד מחקר פרטני לקטע זה של החפירה מפני שלפחות בשלוש מן החנויות לא הופרע הממצא על ידי פעילות של התיישבות מאז השרפה במחצית הראשונה של המאה השישית ועד לתקופה העבאסית, במאה השמינית לספירה. מצב זה אינו אופייני. בדרך כלל אנו מוצאים בבית שאן התיישבות רצופה. משמע, שאפילו במקרים של שרפה או רעידת אדמה מישהו שב לאחר זמן קצר ובנה במקום, ולנו החופרים אין ביטחון שמכלול החומר שבידנו "נקי" ומוגדר היטב, ושיסודות של מבנים חדשים, בורות אשפה, והכנת השטח לבנייה החדשה לא פרעו במידה מעטה או רבה את השכבות שמתחת.

החנויות הביזנטיות בחפירה (בתחתית התמונה). מעבר להן שטח הסטיו הרומי שרצפתו הוסרה כבר בתקופה הביזנטית.

היוונית "סולומון", כלומר שלמה, בכתב ראי משני צדיו. האסימון הרביעי שבור ואינו ניתן לפענוח. אולי הוא מראה דמות מלאך מעופפת למרגלות גזע הצלב.

האסימונים נעשו מחרס. המאמינים לא רק שמרו אותם כקמיעות קדושים. לא פעם הם פוררו אותם בכוס משקה ושתו את גרגרי החרס כסגולת מרפא. הם היו חביבים במיוחד על עולי הרגל. מאות האסימונים המצויים כיום באוספים ובמוזאונים נקנו בדרך כלל אצל סוחרי עתיקות, ורק מעטים מהם גילו ארכאולוגים בחפירות מסודרות. במוזאונים ובספרות מקובל לציין את מוצאם בכותרת "סוריה או פלסטינה, המאות השישית-השביעית לספירה". על חוקרים רבים מקובלת ההנחה כי אסימונים אלו נעשו והופצו במקומות המתאימים לכל תמונה, כלומר, אסימונים עם סצנת המולד יוצרו בבית לחם, אסימונים עם תמונת הטבילה הופצו ממקום הטבילה בירדן, העלייה לשמים בהר הזיתים, תיאורי הצלב בכנסיית הקבר וכו'.

אסימוני ברכה ממין זה התגלו כבר בעבר בבית שאן אלא שלא היה אפשר לשייכם לשכבה מסוימת. זו הפעם הראשונה שאסימונים כאלה התגלו בהקשר סטרטיגרפי ברור ומתוארך היטב. מהיום אנו יכולים לומר בוודאות כי אסימוני הברכה כבר היו נפוצים במחצית הראשונה של המאה השישית וקרוב לוודאי שייצורם החל כבר

קשה לדעת מה מכרו בחנויות שהתגלו. מקצת הכלים הרבים מחרס, זכוכית, מתכת ועצם שימשו אולי את בעל החנות לאגירה, ומקצתם עמדו למכירה. משקולות מזכוכית מעידות על מכירה של סחורה במשקל, אולי מזון. שתי צפחות קטנות, אמפולות, שנמצאו באחת החנויות שימשו בדרך כלל לאצירת שמן ממקום קדוש או מי ירדן או נוזל אחר בעל סגולה, ונמכרו לעולי הרגל.

באותה החנות נמצאו יחד עם האמפולות גם ארבעה אסימוני חרס קטנים. קוטרם של שלושה מן האסימונים הוא כ־18 מ"מ. קוטרם של אסימון אחד, שממנו התגלה רק שבר, היה כ־4.5 ס"מ. על האסימונים מצויות טביעות גסות למדי של סמלים או מוטיבים נוצריים. במחקר מכנים אותם בדרך כלל אסימוני ברכה – ביוונית EULOGIA. הנושאים המקובלים ביותר הם תיאורים מחיי ישו – ובהם המולד, הערצת הצלב, והעלייה של ישו לשמים – או דמויות של קדושים. אחד האסימונים מתאר את הסצנה של "הערצת המגים". רואים בה את מרים מימין, ישו הילד במרכז ומעל ראשו כוכב, ושלושת המלכים הפרסיים משמאל. על גבי אסימון אחר מופיעה הסצנה של הטבילה: ישו במרכז ומעליו רוח הקודש בדמות יונה. יוחנן המטביל מימינו ומלאך משמאלו. אסימון הברכה השלישי מתאר עצם מסתורי, אולי שורש מאגי (כפי שהראה החוקר ל"י רחמני) שממנו בא כוחו של שלמה המלך למשול בשדים, והכתובת

אסימון ברכה מחרס ועליו תמונת
'הערצת הקמים'. מימין מרים וישו (מעל
ראשו כוכב). משמאל שלושת המלכים
הפרסיים שבאו מרחוק להעריצו.

במאה החמישית, מוקדם יותר
משהניחו החוקרים בדרך כלל.

הבדיקה הפטרוגרפית הראתה כי כל
האסימונים נעשו בקרבת בית שאן.
הטין שממנו נוצרו מצוי סמוך
לגלבו. סביר להניח כי נוצרו בבית

מלאכה כלשהו באזור, ומכאן הגיעו לחנות בבית שאן. לפיכך
מתברר שלא הייתה בלבדיות של מקום הייצור ושאומונים ברחבי
הארץ טבעו את כל הדגמים.

נדמה שלא במקרה הגיעו אסימוני ברכה אלו וכן האמפולות אל
החנות שחפרנו. החנות נמצאה לצד הרחוב הראשי סמוך לעלייה אל
התל, האקרופוליס של העיר. בראש התל ניצבה כנסייה גדולה.
כנסייה זו נחפרה לפני כשמונים שנה בידי חופרי בית שאן
הראשונים, אנשי האוניברסיטה של פנסילבניה, ואת שרידיה הם
הסירו לחלוטין. לכנסייה תכנית עגולה האופיינית לכנסיות מטיפוס
"המרטיריום" – כנסיות הנצחה של מקומות קדושים או של שרידים
קדושים. כנסיות מפורסמות עגולות מסוג זה הן הרוטונדה – אשר
נבנתה סביב הקבר הקדוש בירושלים, הכנסייה שסביב מקום
העלייה לשמים בהר הזיתים ואחרות. תאריך בנייתה של הכנסייה
בבית שאן אינו ידוע, אבל תכניתה מעידה שזמנה הוא המאה
החמישית או המאה השישית.

בית שאן-סקיטופוליס לא נזכרה בברית החדשה ועל כן לא נמנתה
עם המקומות הקדושים הראשונים של הנצרות. פרוקופיוס,
המרטיר הנחשב ביותר מבית שאן, מראשי הקהילה הנוצרית, הוצא
להורג בקיסריה בשנת 303 בימי הקיסר דיוקלטיאנוס בגלל אמונתו.
עליו מספר אב הכנסייה אוסביוס. אלא שקברו של פרוקופיוס
והכנסייה העיקרית על שמו נבנו בקיסריה. סקיטופוליס מצאה לה
גיבור מקומי משלה שאינו מופיע בספרי ההיסטוריה של הכנסייה,
אבל מופיע במדריך לעולי הרגל שכתב תאודוסיוס בראשית המאה
השישית. מדריך זה, הידוע בשם "על מצב הארץ הקדושה"
(*De situ Terrae Sanctae*), מספר כי בית שאן היא המקום שבו נעשה
האדון באסיליוס למארטיר (*Ibi dominus Basilius martyrizatus est*).
איננו יודעים מיהו אותו באסיליוס ומתי התקדש זכרו, אבל ברור
שצליינים נמשכו לכאן. אף שאין ביטחון בדבר, ייתכן כי דובר
בכנסייה שבראש התל, שתכניתה אופיינית לכנסיות הנצחה. אם
אמנם משכה הכנסייה עולי רגל שביקרו בבית שאן, נעשית מובנת גם
הסמיכות בין החנות שחשפנו ובין הדרך העולה אל מקום הכנסייה.

השרפה בשנת 540 בערך הייתה נרחבת וכל מערך העלייה אל
האקרופוליס והכנסייה השתנה מיסודו. איננו יודעים מהי סיבת
השרפה. הדעת נותנת שיש לבקש כאן סיבה רגילה כלשהי ולא

דווקא הצתה או תוצאה של פעולה אלימה. השאלה החשובה איננה
מדוע פרצה השרפה בבית שאן אלא מדוע לא הצליחו תושבי העיר
לשקם כראוי את הנזק ולהשיב עטרה ליושנה.

שלטונות העיר ותושביה לא שיקמו את העיר כהלכה. לאמתו של
דבר, כבר בשלבים מוקדמים של החפירה הבחנו בסימנים של
חולשה ושל ירידה במצב העיר ותחזוקת שטחי הציבור בה. לפחות
שני אירועים שהחלישו את העיר מוכרים לנו היטב. האחד אירע
בשנת 529, בעת מרד השומרונים בארץ ישראל נגד השלטון הביזנטי
הנוצרי. בבית שאן הייתה קהילה שומרנית חשובה וידוע לנו כי היו
מהומות קשות במקום וכי העיר ניזוקה. האירוע האחר פגע בכל
מזרח האימפריה. זו מגפת הדבר שפגעה קשה בארץ ובמזרח בחורף
של סוף 541 וראשית 542. אין ספק כי גם בית שאן כמו הארץ כולה
דולדלה מאוד מחמת המגפה. עכשיו נוכל למנות גם את האירוע
המקומי הזה של השרפה הקשה עם גורמי הירידה של בית
שאן-סקיטופוליס. השרפה פגעה בשטחים רחבים הרבה יותר,
בעיקר באזור שמצפון לחנויות. בסביבת החנויות עצמן התבטא
הדבר בהסרת המדרכה המוגבהת שלפני החנויות והעמקת פני
השטח לשם בנייה במקום. בפעולה זו נהרס הסטיו, התושבים ויתרו
על הנגישות מצד הרחוב אל החנויות, והן לא שוקמו עוד.

כלי חרס על רצפת אחת החנויות.

מגמה זו של ירידת העיר הלכה והתחזקה לקראת סוף התקופה
הביזנטית ובתקופה המוסלמית הקדומה. ההוכחות הארכאולוגיות
לאיבוד כוחה של מועצת העיר והממונים על הבנייה ועל חזות העיר
מרבובות. הן מתבטאות בגלישתם של מבנים פרטיים אל אזורי ציבור
ואל מדרכות הרחובות, תחזוקה לא נאותה של צירי התנועה
ותעלות הביוב ועוד. כיבוש ארץ ישראל בידי הפרסים הססאנים
בשנת 614 היה ציון דרך בתהליך זה של ירידה כללית, אף שבית
שאן לא נפגעה ישירות בפעולות האיבה.